

נחש אליעזר

מים ראשונים: הכוונה במילה "נחש" כאן היא לפעולת הניחוש. "כי לא נחש ביעקב", "לא תנחשו". נחש כבעל חיים נמצא דווקא אצל משה. ראה דברינו [נחש הנחוש](#) וכן [נחוש](#) בפרשת חוקת.

וְהָיָה הַנֶּעֱרָ אֲשֶׁר אָמַר אֵלֶיהָ הֲטִינָא כֹּדֶד וְאֶשְׁתָּה וְאִמְרָה שְׁתָּה וְגַם־גְּמִלֶיךָ אֶשְׁקָה אֹתָהּ הַכַּחַת לְעִבְדְּךָ לְיִצְחָק וְבָה אֲדַע פִּי־עֵשִׂית חֶסֶד עִם־אֲדֹנָי: (בראשית כד יד).¹

מסכת חולין דף צה עמוד ב – מהו נחש

כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו נחש!²

רש"י שם – תנאי הניחוש

כל נחש שאינו - סומך עליו ממש כאליעזר עבד אברהם שאם תשקני אדבר בה ואם לאו לא אדבר בה.³ וכיונתן בן שאול - אם יאמרו אלינו עלו ועלינו (שמואל א יד ט).⁴

תוספות שם – איך באמת עשה זאת אליעזר?

ואם תאמר אליעזר היאך ניחש? ... ויש לומר דההוא תנא סבר שלא נתן לה הצמידים עד שהגידה לו בת מי היא. ואע"ג דכתיב: "ויקח האיש נוס זהב וגו'" והדר כתיב "ויאמר בת מי את" - אין מוקדם ומאוחר בתורה. וכן מוכח כשסיפר, דכתיב: "ואשאל אותה ואומר בת מי את".⁵

אבן עזרא בראשית כד יד – תנאי הכרחי אך לא מספיק

ורבים יתמהו באמרם שלא שאל כהוגן. ולא ידעתי למה, כי אילו היתה נערה אחרת שתשקהו ותשקה לגמליו, ומצאה שהיא ממשפחה אחרת, היה עוזב אותה ולא הפסיד כלום, כי "ויאמר בת מי את" - פירושו, וכבר אמר לה קודם שיתן לה כלום, וכן אמר "ואשאל אותה ואשים הנזם". וכלל הדבר שהתפלל לשם שיוכיח אחת ממשפחת אדוניו. וההוכחה שתעשה דרך מוסר, כמו בת נדיב, והשם שמע תפילתו.⁶

¹ האם עשה אליעזר (עבד אברהם במקרא) כהוגן? האם הוא משליך את יהבו על ה' (תהלים נה כג) או מנסה אותו (דברים ו טז)? האם פסוק זה מזכיר את דברי יפתח: "והיה היוצא אשר יצא מדלתי ביתי לקראתי ... והעליתו עולה" (שופטים יא לא)?

² ההקשר הענייני של אמירה זו הוא סירובו של רב לאכול בשר שהוגש לו בבית חתנו (ר' חנוך), לכאורה, בשל העובדה שבדרכו לבית חתנו הוא ניחש. ניחוש תמים לגמרי, כך נראה, בכך שאמר שהספינה שבאה לקראתו (הוא היה צריך לחצות נהר בדרכו) היא "סימן טוב". עד כדי כך הקפיד! מקשה שם הגמרא על הקפדה זו של רב בטענה שהמקרה של הספינה איננו ניחוש שהרי רק ניחוש כאליעזר ויונתן בן שאול הוא ניחוש אסור. ראה המשך גמרא זו שם שאכן לא זו הסיבה שרב לא אכל בבית חתנו. זאת ועוד, בהמשך הסוגיה מוזכרות שם "בדיקות" שחכמים היו עושים החל ממעבר ספינות וכלה ב"פסוק לי פסוק" של תינוקות של בית רבן וכן סימנים ("בית, תינוק ואישה") שמותרים. אך מה שחשוב לענייננו הוא שלפי גמרא זו מעשהו של אליעזר אכן היה פסול. ומה עם המעשה של יונתן בן שאול?

³ נראה מפשט דבריו של רש"י שניחוש צריך א. להיות כפול (כמו תנאי) וב. שבעקבות הנחש האדם יעשה או יעשה מעשה מסוים. דבריו של יונתן אל נושא כליו בפריצתם אל מצב פלשתים: "הנה אנחנו עוברים אל האנשים ונגלנו אליהם: אם כה יאמרו אלינו דמו עד הגיענו אליכם ועמדנו תחתינו ולא נעלה אליהם: ואם כה יאמרו עלו עלינו ועלינו כי נתנם ה' בידנו וזה לנו האות". מה פסול במה שעשה יונתן? האין זה שיקול צבאי פשוט ונכון? מפי מחותני עמוס חכם ז"ל שמעתי שאפשר שכוונת הגמרא בניחוש יונתן היא למקרה אחר. למפגש הפרידה שלו מדוד ולסימן שניתן שם: "הנה החצים ממך והנה .. הנה החצים ממך והלאה" (שמואל א פרק כ) שאנו קוראים בשבת "מחר חודש". אך גם הסבר זה צריך עיון שהרי בקלות אפשר לומר שזה היה מסר בינו ובין דוד ולא שנפילת החץ היא שהכריעה את החלטתם. ואנו נמשיך בפרשתנו ובמעשיו של אליעזר עבד אברהם.

⁵ סיכום דברי התוספות הוא כדלהלן. אם נלך בשיטה האומרת שניחוש (כישוף) הוא חלק מעבודה זרה שכבר בני נח מצווים עליה, אזי אין לנו ברירה אלא לומר שאליעזר נתן לרבקה את הצמידים לא מיד לאחר שהשקתה אותו ואת גמליו (ומלאה את התנאיסימן שהציב), אלא רק לאחר ששאל אותה "מי את" והיא ענתה לו. זאת, בניגוד לסדר הדברים בתורה (ראה פסוקים כב-כג בפרק כד) ואין מנוס מלהיעזר בכלל "אין מוקדם ומאוחר בתורה". אך אם נאמר שבן נח אינו מצווה על ניחוש – הכל טוב. הניחוש של אליעזר משמש קנה מידה להגדרה ההלכתית מהו ניחוש, אבל אליעזר עצמו לא היה מחויב בכך. אגב, פירוש תוספות זה מצביע על הבדל מאד מעניין בין סדר הדברים במעשה עצמו (פסוקים כב-כג הנ"ל) ובין סדר הדברים כפי שאליעזר (העבד) מספר בבית הורי רבקה ואחיה (פסוקים מו-מז). וכבר האריכו בעניין זה פרשנים רבים, בראשם רש"י בפירושו לפסוק מז בפרקנו שאומר: "שינה הסדר ... שלא יתפשוהו בדבריה". מקצת הפרשנים (רש"י, מלבי"ם) אומרים שסדר הדברים בסיפור המעשה (פסוקים כב-כג) הוא הנכון והעבד שינה בסיפורו מסיבות שונות; ומקצתם (רמב"ן, אבן עזרא ש.ר. הירש ועוד) אומרים שסדר הדברים בסיפור העבד (פסוקים מו-מז) הוא הנכון וצריכים לשוב ולקרוא את פסוקים כב-כג באור אחר (אבן עזרא: "ויאמר" – הוא כבר אמר מקודם). וזה נושא נכבד שיש לדון בו בנפרד.

⁶ עפ"י אבן עזרא, התנאיסימן שהציב אליעזר היה תנאי נוסף על הדרשה שתהיה ממשפחת אברהם ולפיכך איננו בגדר ניחוש האסור בתורה. אילו הייתה יוצאת נערה שאינה ראויה, אפילו אם הייתה מקיימת את התנאי, לא היה אליעזר לוקח אותה. אבן

רמב"ם הלכות עבודת כוכבים פרק יא הלכה ד – המבחן הוא המעשה

אין מנחשין כעכו"ם, שנאמר: "לא תנחשו". כיצד הוא הנחש? כגון אלו שאומרים: הואיל ונפלה פתי מפי או נפל מקלי מידי, איני הולך למקום פלוני היום, שאם אלך אין חפציי נעשים. הואיל ועבר שועל מימיני, איני יוצא מפתח ביתי היום, שאם אצא יפגעני אדם רמאי ... וכן המְשִׁים סימנים לעצמו: אם יארע לי כך וכך אעשה דבר פלוני ואם לא יארע לי לא אעשה, כאליעזר עבד אברהם. וכן כל כיוצא בדברים האלו, הכל אסור וכל העושה מעשה מפני דבר מדברים אלו לוקה.⁷

מדרש תנאים לדברים פרק יח פסוק ט – בין ספר בראשית לספר דברים

"כי אתה בא אל הארץ אשר ה' אלוהיך נותן לך לא תלמד לעשות וכו' "⁸ - הרי משה מזהיר את ישראל שלא לעשות כמעשה הגוים שהן באים לירש את ארצם ... "מעביר בנו ובתו באש" - זה המעביר מזרעו למולך ... "קוסם קסמים" - זה הקוסם ועושה מעשה ואומר דברים שעתידין להיות ... זה האוחז במקלו ואומר אם אלך ואם לא אלך ... ר' ישמעאל אומר: זה המעביר שבעה מיני זכור על העין וחכמים אומרים: זה האוחז את העיניים.⁹ ר' עקיבה אומר: זה המחשב עתים ושעות ואומר: היום יפה לצאת למחר יפה ליקח ... "ומנחש" - זה האומר פתו נפלה מפיו, מקלו נפל מידו, בא קורא לו מאחוריו, עורב קורא לו, צבי הפסיקו בדרך, עבר נחש מימיני, שועל משמאלו. אל תתחיל בו שחרית, הוא ראש חדש, הוא מוצאי שבת ... וכן כל העושה סימנים לעצמו אם יהיה כך וכך ואם לא יהיה כך וכך לא יהיה כך וכך - כאליעזר עבד אברהם, הרי זה ניחוש.¹⁰

בראשית רבה ס ג – ניתן כהוגן למי שנהג שלא כהוגן

ארבעה הם שתבעו שלא כהוגן. לשלושה ניתן כהוגן, לאחד ניתן שלא כהוגן. ואלו הם: אליעזר עבד אברהם, כלב, שאול, יפתח. אליעזר אומר: "והיה הנערה אשר אומר אליה גוי" - הא אילו יצאה אמה אחת והשקתו, היה משיאה לבן אדונו? אתמהא! וזימן לו הקב"ה כהוגן: "ויהי הוא טרם כלה לדבר והנה רבקה יוצאת".¹¹

עזרא גם מדגיש שהזהותה ("בת מי את") הייתה לפני נתינת הצמידים (ראה שיטת התוספות לעיל). והפרשנים המודרניים מדגישים מאד את פעולת השקיית הגמלים של רבקה, לא כמילוי תנאיסימן גרידא, אלא כהוכחה על טוב ליבה ואופיה של רבקה ומכאן התאמתה ליצחק ובית אברהם. אליעזר ערך מעין מבחן אופי ו"ניסוי פסיכולוגי הבדוק את אופיה של האישה אשר תהיה ראויה ליצחק" (נחמה לייבוויץ, עמ' 173 בפירושה לספר בראשית). והסימן? זה היה בשביל בתואל ולבן! ראה שם.

⁷ ורבי אברהם בן דוד (ראב"ד, פרובנס מאה 12) כמובן חולק ואומר: "זה שיבוש גדול שהרי דבר זה מותר ומותר הוא. ואולי הטעהו הלשון שראה "כל נחש שאינו כאליעזר ויונתן אינו נחש". והוא סבר שלענין איסור נאמר, ולא היא, אלא הכי קאמר: אינו ראוי לסמוך (עליו)". בהמשך דבריו הוא שופך (כמנהגו) אש וגופרית על ראשו של הרמב"ם ואומר: "ואיך חשב על צדיקים כמותם עבירה זו ואי הווי אינהו הווי מפקי פולסי דנורא לאפיה" (היו עושים לו פולסא דנורא). ראה בית יוסף יורה דעה סימן קעט אות ד שמסכם שם את שיטת רש"י, רמב"ם וראב"ד ומדבריו נראה שהוא סובר שרמב"ם ורש"י לצד אחד וראב"ד לצד אחר. ובשולחן ערוך יורה דעה קעט נראה שפוסק כרמב"ם. לקלחת דעות זו אפשר לצרף גם את המאירי (שכתביו מן הסתם לא היוה לפני הבית יוסף), לצידו של הראב"ד, כשהוא מחדד את ההבחנה בין ניחוש ובין סימן, וכלשונו בפירושו בית הבחירה למסכת סנהדרין סח ע"א: "וכן הרוצה לעשות דבר ושאל לתינוק על פסוק שבפיו ונמנע מעשייתו על פיו, כל זה מותר. כללו של דבר, כל שהוא סימן שהוא מניחו לעצמו ואינו נחש קדום וכללי לכל, אף על פי שעושה או נמנע מעשות על פי אותו הנחש, הרי זה מותר. וזהו נחש אליעזר עבד אברהם ויונתן בן שאול". והוא מסביר את דברי הגמרא: "כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו נחש", כפי שהוא מסביר, עיין שם. כל המחלוקת הזו בין הראשונים מבוססת על הבנת מאמר הגמרא: "אף על פי שאין נחש יש סימן" (תלמוד בבלי חולין צה ע"ב, ירושלמי שבת פרק ו הלכה ט, בראשית רבה פה ה), אם סימן הוא עדיין סוג של ניחוש (קל יותר), או שאיננו ניחוש כלל. האם מותר לפעול על פי סימנים או לא. וזה נושא נכבד שלא נוכל להרחיב בו ומן הסתם כבר דנו בו גדולים, טובים וחוקרים.

⁸ הקטע כולו, פסוקים ט-ג בפרק יח בדברים, הוא: "כי אתה בא אל הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך לא תלמד לעשות כמעשה הגוים ההם: לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש קסם קסמים מעונן ומנחש ומכשף: וחבר חבר ושואל אוב וידעוני ודורש אל המתים: כי תועבת ה' כל עשה אלה ובגלל התועבות האלה ה' אלהיך מוריש אותם מפניך: תמים תהיה עם ה' אלהיך". ראה דברינו [תמים](#) [תהיה עם ה' אלהיך](#) בפרשת שופטים וכן דברינו [אין עוד מלבדו](#) בפרשת ואתחנן.

⁹ מאחז עיניים.

¹⁰ ספר דברים מול ספר בראשית. הכנענים, אשר החלו להיכנס לארץ באותה תקופה שבה גם אברהם מגיע לארץ (בראשית יב ו: "והכנעני אז בארץ" - ראה רש"י על פסוק זה), מלאו את הארץ בעבודה זרה מכל המינים והסוגים. גם מצרים, מושב בני ישראל באותה תקופה, לא חסרו בה כשפים וניחושים. ראה יוסף לאחיו: "כי נחש ינחש איש אשר כמוני" ודברי פרעה למשה (עפ"י המדרש): "כשפים אתה מביא למצרים?" (תנחומא בובר וארא יב). הצורך בעקירת עבודה זרה לכל סוגיה הוא חשוב ביותר ערב הכניסה לארץ. ובין ספר בראשית לספר דברים יש לנו את מתן תורה ואת דברי בלעם: "כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל". ואם חו"ח משהו ירצה ללמוד מאליעזר, התשובה היא לא ולא! "כאליעזר עבד אברהם - הרי זה ניחוש".

¹¹ וכן הוא במסכת תענית דף ד ע"א: "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: שלושה שאלו שלא כהוגן, לשנים השיבוהו כהוגן, לאחד השיבוהו שלא כהוגן. ואלו הן: אליעזר עבד אברהם, ושאול בן קיש, ויפתח הגלעדי". למדרש יש דעה חד משמעית בנושא, כמו הגמרא בחולין בה פתחנו, אבל שים לב ללשון "שלא כהוגן" במקום "נחש". וראה גם בראשית רבה ע ג: "וידר יעקב נדר - ארבעה הם שנדרו ... שנים נדרו והפסידו ושנים נדרו ונשתכרו". וכבר הרחבנו מעט בנושא נדרים בדברינו [איש כי ידור נדר לה'](#) בפרשת מטות ועל נדר יפתח בפרט בדברינו [בת יפתח בפרשת בחוקותי](#).

ספורנו בראשית פרק כד פסוק יד

"והיה הנערה אשר אומר אליה" - התפלל שיהיה כך, לא שסמך על הנחש וכן היה ביונתן בן שאול. ומה שאמרו חז"ל כל נחש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו נחש, הכוונה היא שיאמר המנחש כדבריהם, אבל יאמר זה שלא כדרך תפילה אלא דרך נחש שאם יקרה כך יעשה כך וכך.¹²

שבת שלום
מחלקי המים

מים אחרונים: עוד בענייני לחש, ראה הסוגיה וסיפורי מעשה בירושלמי שבת פרק ו הלכה ט מתי מעשים נחשבים לניחוש ומתי לא. ראה שם דברי ר' אלעזר: "הולכין אחר שמיעת בת קול. מה טעמא [ישעי' ל כא] ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר זה הדרך לכו בו". על בסיס דברים אלה נהגו חכמים לתת משקל רב לאמירות ששמעו, במכוון או במקרה, לכוון את מעשיהם והתנהגותם. ראה דברינו [כי לא נחש ביעקב](#) בפרשת בלק, אשר משלימים את דברינו כאן.

¹² כאבן עזרא לעיל, אבל בדרך קצת אחרת. מה שמנטרל את הניחוש הוא לא בדיקת המשפחה אלא מוטיב התפילה המתלווה לסימן! באופן דומה הולך רד"ק, שקדם לספורנו כמה מאות שנים, בפירושו לשמואל א פרק יד פסוק ט ב"נחש יונתן". ראה דבריו המפורטים שם. מחד גיסא הוא מתמודד עם ההיבט ההלכתי של מאמר חז"ל, כשהוא אומר: "אבל המאמר ההוא שאמר רב כך פירושו: כל נחש וסימן שהוא אינו עושה אותו סימן לעצמו מתחילה כמו שעשה אלעזר ויהונתן אינו נחש וסימן ואין לסמוך עליו או לחוש ממנו אם יבוא מאליו". מאידך גיסא, הוא מצדיק את המעשה בכוונת התפילה שבדבר בדומה לספורנו, כשהוא אומר: "אבל אם ירצה אדם לעשות מעשה ויעשה דבר אחד לאות וסימן למעשה ההוא כדי לחזק לבו ולעורר לבו לדבר ההוא, זה הדבר מותר. כי אילו היו עושים רע בדבר הזה אלעזר ויהונתן, לא היה עונה אותן הקב"ה כהוגן ומסייע את מעשיהם ועוזרם ... ולפיכך אמרו רז"ל: בית תינוק ואשה אעפ"י שאין נחש יש סימן. כלומר, אעפ"י שאינו נחש כנחש שסומכין עליו, יש קצת סימן בדבר לשמח לבו ולחזקו אם יהיה לטוב ואם יהיה לרע יש לדאוג ממנו ולבקש רחמים ממנו מלפני הקב"ה". שורה תחתונה: אין זה נכון לתת סימנים ולעשות "ניחושים", אבל זה מאד אנושי וטבעי לאדם ואם זה נעשה מתוך פנייה תמימה לקב"ה ומתוך הכנעה והכרה בקוצר יד האדם, אפשר לראות בזה תפילה ולא עבודה זרה. ההבדל לעתים הוא דק ועדין, כחוט השערה, אבל הוא קיים. ראה גם דברינו בפרשת ויצא על הנדר של יעקב – ["אין הבטחה לצדיק בעולם הזה"](#).